

PÁLYAMUNKA

II. Draviczky Imre Helytörténeti Pályázat

Móricz Pál Városi Könyvtár és Helytörténet Gyűjtemény

Hajdúnánás

Barna Anita

Kockaház-variánsok hajdúnánási esetpéldái

Hajdúnánás, 2022. 10. 30.

„Hát egy szoba vót, azt háznak nevezték, fődes vót, meg egy pitar vót, meg egy kisebb szoba. E vót a épület... és abba tizennégyen laktak, abba' az egy házba'. Akkor nem vót olyan túl kényelmes az. Utána mán oszt nem lett jó, úgyhogy ezt mondom, hogy változtak az igények mindig egy kicsit, mink már a kényelem szempontjából többet akartunk.” (M. A.)¹

1. kép. Változó utcakép (Hajdúnánás, 1986)²

A szocializmus időszakának egyik látványos, a vidéki települések képét alapvetően megváltoztató építészeti örökségei a kockaházak. E tanulmányban a különböző időszakokban eltérő megítélés alá eső és a népi építészetet felváltó, illetve végső soron megszüntető *kockaház-jelenség*³ elterjedésének módját mutatom be egy adott megközelítés szerint Hajdúnánás esetpéldáján keresztül.

A kockaházak típusainak meghatározásakor leginkább egy jelenség és annak körvonalazása releváns mintsem konkrét paraméterek alapján behatárolható háztípus. Már a kocka megnevezés sem pontos, mert a legtöbb gyakorlati példa esetében nem szabályos 8x8, vagy 10x10-es méretű lakóházakat takarnak a külső megjelenítés alapján kockaháznak nevezett variánsok. Az egyszerűség, a fogalom szélesen vett értelmezési lehetőségei, illetve a ténylegesen négyzet alaprajzú házak hiánya miatt a tanulmányban azokat a lakóházakat nevezem kockaházaknak, melyek utcai homlokzata a kockaházak jellegre utal. A szakirodalom és a tereptapasztalat alapján a típusba sorolás esetében a definícióalkotás helyett a lakóházak külső jellemzői és az utcai homlokzat mérvadó, tehát kockaház-jelenségről és a variánsok szintjén általában „*álkocka*” házakról beszélhetünk.⁴ Ezek alapján kockaház alatt a négyzetes alaprajzú, általában földszintes, leginkább sátortetős, az utcafronton két háromszögletű ablakkal az utcára néző és kőporos vakolattal rendelkező családi lakóház értendő. A homlokzat kialakításának prioritása miatt ide sorolhatók azok az L alakú lakóházak is, melyek vagy

¹ M. A. interjú. Készítette: Barna Anita, Hajdúnánás, 2022. 07. 12.

² Az utcaképeket megjelenítő képi források a Hazafias Népfront felhívására a Város–Község Védő és Szépítő Egyesületek Szövetségének hajdúnánási csoportja által a város–községfenyképezési akcióhoz kapcsolódóan 1986-ban készültek. A fotógyűjtemény a hajdúnánási Móricz Pál Városi Könyvtár és Helytörténet Gyűjteményben található. Ezúton köszönöm az intézmény dolgozóinak és vezetőjének, Darócziné Bordás Andreának, hogy kutatómunkám segítése érdekében áttanulmányozhattam a digitalizált fotógyűjteményt.

³ A kockaház jelenséggént való értelmezése többek között, de elsősorban Tamáska Máté nevéhez kapcsolható. Tamáska 2021: 9-11.

⁴ Tamáska 2021: 9-11.

eredetileg L alakban épültek, vagy az egyébként nyeregtetős hosszúházak – általában egy szobával történő – toldás után és az utca felőli tetőzet kontyolásával L alakúvá váltak és kockaházra jellemző homlokzatot kaptak.⁵

Az építészeti jellegű kutatás alapvetően két módszertani megközelítésre épül. Egyrészt a Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltárának Hajdúböszörményi Fióklevéltárban található építési tervdokumentációkon keresztül történő részletes alaprajzi vizsgálatból áll, amely során a Hajdúnánás Városi Tanács Ipari és Műszaki Osztályának működése alatt kiállított, vagyis 1953 és 1978 között keletkezett iktatott iratait vizsgálom át. A kutatómunka részeként az adott időszakban kiadott összes építési tervdokumentáció áttanulmányozásával a lehető legpontosabb képet igyekszem adni többek között az épületállomány átalakulásáról, a különböző háztípusok alaprajzi változásairól, jellemző házrendszerekről⁶, az átalakításokról, melyek során újabb variánsok jöhettek létre. E tanulmányban értelemszerűen elsősorban a levéltári forrásanyagban a kockaházakat megjelenítő építési tervdokumentációkra helyezem a hangsúlyt. Továbbá az épületállomány változásának, modernizálódásának közelebbi megismerése, tehát a hivatalos „papírmunka” mögötti élethelyzetek, gondolkodásmód, esetleges motivációk, az építkezések körülményei, és a személyes tapasztalatok feltárása érdekében a Hajdúnánáson kockaházat építőkkel/építtetőkkel készített félig strukturált interjúk segítségével életmód- és mentalitásvizsgálatot végzek. A mentalitásvizsgálat eredményeit e tanulmány nem foglalja magába, csak helyenként ezekre utalás történik.

A különböző alaprajzzal, belső térformálással rendelkező, valamint eltérő igények kielégítésére alkalmas kockaházak és a hivatalosan kiállított, levéltárban található tervdokumentációk egyre nagyobb számban az 1950-es évek második felétől keletkeztek (1953 és 1957 közötti forrásokban nincsenek építési tervdokumentációk). Tehát az 1950-es évek végétől az 1970-es évek végéig terjedő időszakot tekintve azt vizsgálom, hogy a kockaház esetében milyen variánsokkal találkozhatunk, a házak alaprajzát tekintve milyen változás, fejlődés és differenciálódás volt jellemző Hajdúnánáson, valamint e változások mögött az építtetők részéről milyen igények húzódhattak meg az ideális, de legalábbis kielégítő

⁵ Tamáska 2021: 24.

⁶ A népi építészeti vonatkozásában Harkai Imre használta a háztípus, variáns, modell és házrendszer fogalmát: „A hasonló elv szerint létrejött házak gyakori megjelenése modell értékű házat eredményez. Ez a modell értékű ház házrendszernek nevezhető.” Házrendszernek nevezi tehát az egy háztípus köré csoportosítható épületek modellként való megjelenését egy terület jellegzetes építészetében. „A nem modell értékű, tehát a terepen kis számban jelen lévő valós házrendszereket variánsoknak nevezi.” Harkai megfogalmazta továbbá a házrendszer-vizsgálat módszertanát és azt is kutatót, főként mai szerbiai települések népi építészetére levetítve különböztette meg a terepen jellemző házrendszereket. Harkai 1995: 13-15; Harkai 1997.

lakáskörülmények szempontjából. A vizsgált időszakban az építészeti változásokon túl, ezekkel párhuzamosan és egymást generálva jelentős életmódbeli és mentalitásbeli változások zajlottak, melyek az aktuális divatnak, morálnak megfelelően a megépült házrendszereken keresztül a településképen látványos nyomot hagytak.

2. kép. Sátortetős kockaház és egy L alakú ház homlokzata (Hajdúnánás, 1986)
Forrás: Móricz Pál Városi Könyvtár és Helytörténet Gyűjtemény (Hajdúnánás)

TÖRTÉNETI HÁTTÉR

A kocka alaprajzú ház nem a szocializmus időszakának sajátos találmánya, hiszen már a 19-20. század fordulóján kezdtek megjelenni a falvakban is a városi házak mintájára kockaházak, illetve az 1910-es, majd az 1930-as évektől kiadott títusterv-katalógusokban, tervgyűjteményekben egyre több kockaház terv jelent meg.⁷ Vidéki elterjedése során az urbanizáció szimbólumaként a vidékies villák építészeti mintáit követte.⁸ Más megközelítés szerint azonban nem a városi mintakövetés eredményeként lettek általánosak a kockaházak, hanem a hagyományos parasztház fejlődésével, bővülésével járó természetes folyamatok hozadéka. Több kutató hangsúlyozza e két aspektus együttes hatását a háztípus elterjedését illetően⁹, valamint a hajdúnánási építkezések tervdokumentációit vizsgálva is tapasztalható, hogy mindekét megközelítés releváns lehet a vidék kockaház építkezései esetében.¹⁰

⁷ Perényi 2021: 99-107.

⁸ Tamáska 2008: 100-103; Tamáska 2021: 14; Tóth 2010: 7.

⁹ Bali 2012: 55; Kovács 2021: 172; Tamáska 2021: 11; Zuh–Hausmann 2021: 67.

¹⁰ MNL HBML HBFL XXIII. 535/a 3-66. d.

Az bizonyos, hogy a háztípus az 1950-es évek végétől folyamatosan uralkodóvá vált a vidéki településeken.¹¹ A hosszúház átalakításával elért, kockaházra jellemző homlokzat kialakítása során, tehát bizonyos kockaház-variánsok megalkotásakor (lásd L alakú házak) a parasztház modernizációjának folyamatai egyértelműen megfigyelhetők, és észlelhető egyfajta folyamatosság, átmeneti jelleg a parasztház és a modern kockaház között, mely szintén azt jelzi, hogy a kocka alaprajz az egyszerű praktikusság által önmagát is életre hívhatta.

AZ ÉPÍTKEZÉSEK TERVDOKUMENTÁCIÓJA

A levéltári kutatás során átvizsgált építési tervdokumentációk azokat az építetők által a városi tanács város- és községgazdálkodási szervénél kötelező jelleggel leadott, az aktuális rendelkezéseknek megfelelő dokumentumokat jelenti, melyek a Magyar Közlönyben megjelent „A város- és községgazdálkodási miniszter és a pénzügyminiszter 1/1955. (III. 26.) V. K. G. M. számú együttes rendelete és a családi lakóházépítési [sic!] akciók egységesítéséről”¹² szülő miniszteri rendelet III. bekezdésének 9.§-ában meghatározásra kerültek.

A rendelet alapján: (1) „az építkező köteles az illetékes járási (városi, városi kerületi) tanács végrehajtóbizottságának [sic!] város- és községgazdálkodási szervétől engedélyt kérni.” Az engedélyhez (2) csatolni kellett a) a házhely három hónapnál nem régebb keletű telekkönyvi kivonatát, vagy telekkönyvi szemléjét, házhelyjuttatás esetén a jogerős juttatási határozatot; ha nem tulajdonát képező telken épít, a tulajdonos beleegyező nyilatkozatát. b) A helyi felmérési (kataszteri, vagy más térkép) rajzról készült helyszínrajzot három példányban, amely feltünteti a telket és annak közvetlen környékét. A helyszínrajzra léptékhelyesen be kell rajzolni a saját és a közvetlen szomszédságban lévő telken esetleg álló épületek (lakóházak, istállók, ólak, kutak, árnyékszékek stb.) külső alaprajzi körvonalait, a fővárosban és a városokban hivatalos helyszínrajzot. c) Az épület összes szintjeinek alaprajzát, az összes homlokzati rajzokat, és az elbíráláshoz szükséges metszeti rajzokat 1:100 méret arányban [sic!], szükség esetén szilárdságtani számításokat. d) Budapestben és városokban három darab műleírást a tervezett anyagokról és szerkezetekről.

(3) Ha az építkezés títusterv alapján történik, a (2) bekezdés c) pont alatti mellékleteket nem kell csatolni és a títusterv jelét (pl. MNOT – 7/54) kell megadni. (4) A kérelemhez csatolt

¹¹ Sári 2021: 129; Tamáska 2008: 104; Tóth 2010: 8.

¹² Magyar Közlöny, 1955. március 26. 36. szám, 207.

terveket – amennyiben tervező és kivitelező van – a tervezőnek és a kivitelezőnek alá kell írnia. A títusterveket csak a kivitelezőnek kell aláírnia.

(5) A város- (község-) gazdálkodási szerv az építési engedély megadása tárgyában a kérelem beérkezésétől számított 15 napon belül köteles érdemben határozni, vagy a határozathozatal akadályát kérelmezővel közölni. (6) Községekben az építési engedély iránti kérelmet és mellékleteit a házhely szerinti illetékes községi tanács végrehajtóbizottságánál [sic!] kell benyújtani. A végrehajtóbizottság [sic!] a kérelmet a benyújtástól számított 8 napon belül véleményével ellátva, az illetékes járási tanács végrehajtóbizottság [sic!] községgazdálkodási csoportjához felterjeszti.

(7) Az építkezés megkezdését és befejezését az építkezés helye szerint illetékes községi tanács végrehajtóbizottságánál [sic!] (városokban az elsőfokú városgazdálkodási szervnél) kell bejelenteni, amelyről a szakigazgatási szervek kötelesek igazolást kiadni és nyilvántartást vezetni.¹³

A Hajdúnánás Városi Tanács Ipari és Műszaki Osztályának (1953-1978) – a fenti szabályozásoknak megfelelően megtalálható – iktatott iratai között 1957 januárjától datált építési tervdokumentációkat alapul véve a már megfogalmazott kockaházak jelleg szerint épült első családi ház tervrajza 1957. januárjában készült.¹⁴ Feltételezhető azonban, hogy már korábban is épültek ilyen típusú lakóházak a vidéki villák, vagy parasztpolgári házak mintájára, esetleg történtek L alakúvá alakított hosszúházak. A második világháború katasztrófája után ugyanis a megújuló települések számára három „alternatíva kínálkozott: az új stílusú parasztház, a tervezett népies parasztház és az úgynevezett városi villa kockaház.”¹⁵ Hajdúnánás esetében is ezekkel a típusokkal találkozhattunk az adott időszakban.

Az átvizsgált építési tervrajzok alapján 1960-as évektől nagy számban elterjedő kockaházak előtti időszakban épült új házak Hajdúnánáson általában népies, vagy új stílusú parasztházak voltak, vagyis többségében hosszúházak.¹⁶ Általánosan megállapítható, hogy az 1960-as és főként az 1970-es években virágzott a lakásépítkezés.¹⁷ Hajdúnánás lakásállománya ebben az időszakban jelentős változásokon és kicserélődésen ment keresztül, hiszen az 1980. évi népszámlálási adatok szerint a település belterületén lévő 5619 lakás 48,7%-a (2739 lakás)

¹³ Magyar Közlöny, 1955. március 26. 36. szám, 207-216.

¹⁴ MNL HBML HBFL XXIII. 535/a 3. d.

¹⁵ A tanulmányban a Tamáska Máté által használt elnevezéseket alkalmazom a háztípusokra vonatkoztatva. Tamáska 2008: 3.

¹⁶ MNL HBML HBFL XXIII. 535/a 3-35. d.

¹⁷ Roters–Szolnoki 2021: 56-57.

1960 és 1979 között épült, melyek – az eddig átvizsgált építési tervdokumentációk függvényében – nagyrészt kockaházak.¹⁸

A Tamáska Máté által új stílusú parasztháznak nevezett háztípus variánsai Hajdúnánáson még az 1950-es években, illetve 1960-as évek elején jelentős számban épültek. Az építési tervrajzok szerint még 1964-ben is nagyjából fele-fele arányban épültek a kocka- és az új stílusú, vagy modernizált parasztházak. Az ilyen parasztházak variánsai az építési tervek alapján közelebb álltak a népi építészethez, mint a modernhez, hiszen e lakóházak esetében az adott helyi népi építészeti hagyományokhoz alkalmazkodtak.¹⁹ Ehhez kapcsolódóan érdekes megfigyeléseket végezhetünk és következtetéseket vonhatunk le az építési tervrajzokat készítő személyes „építészeti irányultságát”, a propagált háztípust, vagy építészeti stílust illetően, hiszen észrevételeim szerint különböző helyi építésztechnikusok, vagy a gyakran tervezéssel is foglalkozó kőművesmesterek által rajzolt terveken megfigyelhetők személyükhöz vonatkozatható építészeti viszonyulások.²⁰

Az új stílusú parasztházak variánsainak tervdokumentációival ritkán még az 1960-’70-es években is találkozhatunk, de az 1960-as évektől fokozatosan meghatározóvá váltak az új, városképileg idegen kockaházak.²¹ Az eddigi tapasztalatok szerint ekkor már általában azok építettek hosszúházat, akik nem engedhették meg maguknak a nagyobb és modernebb kockaház kivitelezését, hiszen a levéltári források alapján a modernizált parasztházak általában szoba–konyha–kamra felosztással épültek. A fiatal építetők igényeinek ez a fajta minimalizmus ideális esetben már nem felelt meg:

„Hát úgy kicsi volt. Elég lett volna az, de mint ahogy mondták az ezelőtti öregek, tudod, hogy kihúzták az alsó fiókot a kredencnek, oszt ott is gyermek aludt, kettő is, aludtak a gyermekek láb végében az ágynak, még mink is aludtunk úgy Cserkeszen.”²² Megfértünk, nem is mondtuk, hogy szűk a hely. Csak változtak az igények, a kényelem. Akkor meg se fordult a fejünkben, hogy

¹⁸ Az 1980. évi KSH adatok alapján a földszintes lakóházak száma 4931, mely számadatból kivonva az 1960 előtt épült 2880 lakást, 2051 földszintes lakóházzal számolhatunk, melyek 1960 és 1979 között épültek. Az összes földszintes lakáshoz viszonyítva tehát megállapíthatjuk, hogy a földszintes lakóházállomány 41,6%-a az 1960 és 1979 közötti időszakban épült. KSH 1981 9a kötet: 75.

¹⁹ A népies modernként nevezett irányzat egyik jeles képviselője volt Rác György, aki 1946-ban a válságos lakásínség és lakásviszonyok idején megjelent munkájában még leginkább a parasztházak modernizálásában látta a vidék lakásproblémájának mérséklését és javaslatokat tett a korszerű parasztház létrehozására. Rác 1946.

²⁰ Hajdúnánáson Kéky Lajos kőművesmester tervrajzain érezhető leginkább a népies építészet és az új stílusú parasztház propagálásának irányába történő elmozdulás. A levéltári források alapján az utolsó Kéky által készített építési tervrajz 1964-ben készült. MNL HBML HBFL XXIII. 535/a 3-26. d. A magántervezés hatósági szabályozásáról lásd: Ispán 2021: 156-163.

²¹ Sári 2021: 129.

²² Nagycserkesz Nyíregyháza nyugati agglomerációjában található falu, ahol beszélgetőpartnerem (M. E.) a gyermekkorát töltötte.

nem alszunk egy ágyba', meg vót ágyalva és aludtunk. És ott aludtak anyuék is egybe, meg mink is. De hát mindig változtak az igények.” (M. E.)²³

AZ ALAPRAJZI VIZSGÁLAT EREDMÉNYEI

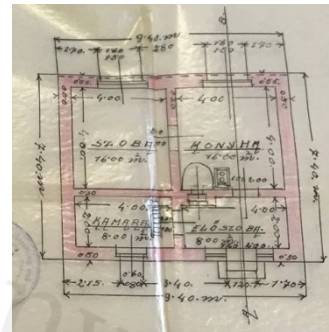
Az első építési tervrajzon szereplő nánási kockaház érdekes példája annak a jelenségnek, melynek során a hosszúházat felváltották a kockaházak, és amely mögött a mentalitás változásának folyamata is érzékelhető. A folyamat egyfajta kettősséget mutat, hiszen a paraszti életkörülményekhez alkalmazkodó belső térhasználat mellett, – e variáns esetében 4 egységből álló tér – külső kialakításában a modern kockaházat példázza. A kívülről városias mintákat követő forma belülről hagyományos igényekhez alkalmazkodó térelosztást mutat. A ház szoba–konyha–kamra és előszoba helyiségekből állt.

Az átvizsgált tervrajzok alapján egyértelműen megállapítható, hogy a parasztházat jellemző 3 helyiség első lépésben előszobával bővült, melyet gyakran a hosszúház hosszanti, kert felőli oldalán kiugró helyiségként toldottak az épülethez. E kockaház esetében a belső terek alakítása szempontjából a paraszti életmódhoz kapcsolódó szükségletek domináltak, hiszen a tervrajz szerint a konyhában még megtalálható az előszobából fűtött kemence is.²⁴ A ház külső formavilágát és hangulatát tekintve, megjelenésében viszont már a kockaházakra jellemző jegyeket tükrözi, vagyis a paraszti polgárosodásra és urbanizációs törekvésekre utaló magatartás többek között e variáns példáján keresztül is megfigyelhető.

A ház belső része, mely a benne élők számára szolgál, a lakók szükségleteihez alkalmazkodva épülhetett, a terek funkcióit tekintve a parasztságra emlékeztető jelleget mutat. A lakóház külső megjelenítése, mely leginkább a külvilágnak készült és reprezentatív jellegű, a hagyományostól eltérő formavilágot és utcafronti kialakítást mutat. Ezzel azt a hatást kelti, hogy a benne élők modern, újszerű szemlélettel rendelkeznek, és bizonyos mértékben szakítanak a hagyományos, régies formákkal és városi mintát követnek.

²³ M. E. interjú. Készítette: Barna Anita, Hajdúnánás, 2022. 07. 12.

²⁴ A konyhai kemence az 1960-as évek építkezései során már nem jellemző, a kockaházakban már nem helyeztek el kemencét, ezért is izgalmas olyan kockaház tervrajzával, illetve olyan – vélhetően a mentalitásváltozásból és a városi mintakövetésből fakadó – megoldással találkozni, melyben igényt tartottak a kemencére.

3. és 4. kép. Kezdetleges kockaház-variáns (1957)
 Forrás: MNL HBML HBFL, XXIII. 535/a 3. d.

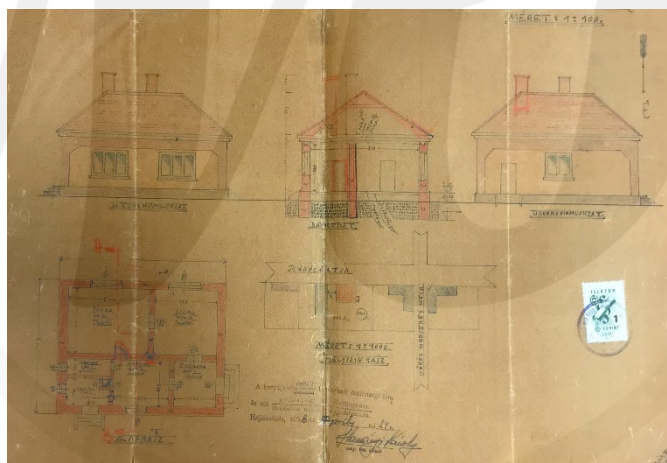
A levéltárban átvizsgált építési tervrajzok segítségével meghatározható, hogy a kockaházak esetében általánosan Hajdúnánáson milyen belső térformálás jellemző, vagyis hogyan alakult a helyiségek elrendezése. E változások is összefüggésbe hozhatók az igények mellett a mentalitás alakulásával, de nagyon nagy szerepe volt a megbízott tervezőnek is – a készített interjúk alapján talán a leginkább a tervező javaslata meghatározó –, aki gyakran minden megbízója számára hasonló paraméterekkel és műszaki adatokkal rendelkező kockaház-variánst ajánlott és ugyanazt a tereosztást szorgalmazta az építetők részére.

Az 1950-es évek végi kockaházak esetében megfigyelhető egy jellegzetes alaprajzi elrendezés, mely a fent bemutatott *kemencés kockaházat* is jellemzi. Az adott időszakra vetítve meghatározó variáns kívülről a kockaházra jellemző vonásokkal rendelkezik. A valójában álkocka ház hosszabbik oldala képezi az utcai homlokzatot, mely esetében a konyha és az ebből nyíló szoba ablaka néz az utca felé. Belső elrendezését tekintve előszoba–konyha–szoba–kamra helyiségekre tagolódik. Az egyébként téglalap alapú ház belsejét gyakorlatilag két főfal négy részre osztja, amelyben a legnagyobb helyiség a szoba. Ennek oka minden bizonnyal a többgenerációs együttélés gyakorlatára vezethető vissza, ami összességében nagyobb teret igényelt. Ettől valamivel kisebb a konyha, de mivel a helyiségek prioritásának mércéje a tér nagysága, így a konyha mérete jelzi, hogy ekkor a családi élet és a különböző munkák fontos színtere a konyha volt. E variáns esetében a szoba „alatt” található a kamra és a konyha „alatt” a legkisebb helyiség, az erre az időszakra immár általánossá vált előszoba.

Az életmód, divat, mentalitás, a kötelezően előírt szabályozások és egyéb hatások mellett az építkezés anyagi vonzata is befolyásolta a helyiségek számának alakulását. Emiatt előfordult, hogy az 1960-as évek közepén, amikor már leginkább a kétszobás, fürdőszobás kockaházak domináltak, még található kezdetlegesebb, egyszobás kockaház például az

Újházhelyen, ahol tudvalevő, hogy a város szegényebb rétege lakott.²⁵ Elterjedésük után az 1960-as években általánosan legalább másfél, de inkább két szobával épültek a kockaházak, ezek ablaka nézett az utca felé, és akkoriban már ritka volt az egyszobás kockaház. E néhány kezdetleges, egyedi példától eltekintve alaprajzi szempontból eltérő időszakokban alapvetően két jellemző kockaház-variánssal találkozhattunk.

Az 1960-as évek második feléig szintén az inkább téglalap mintsem kocka alapú, lényegében álkocka lakóházak jellemzők, melyek alaprajza a belső térformálás szempontjából az utca vonalával párhuzamosan két részre osztható. A fentebb már leírt belső elrendezés után egy tovább osztott, differenciáltabb igények kielégítésére szolgáló kockaház-variáns jött létre. A ház legnagyobb részét az utcafrontra néző, gyakran egymásba nyitható két szoba foglalta el. A szobákkal párhuzamos, kert felőli házrész többnyire három közel egyenlő részre osztódik. Itt található a bejárathoz kapcsolódó előszoba, amit ritkán tornác is helyettesíthetett, majd többnyire középen a konyha, mellette a harmadik harmadot megfelelve, a konyhából nyílt a kamra, valamint a fürdőszoba, melyet szintén a konyhából lehetett megközelíteni.

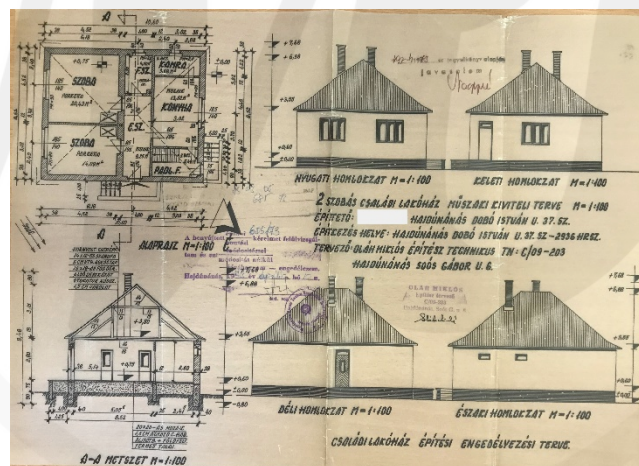

5. kép. Az 1960-as évek végéig jellemző kockaház-variáns (1958)
Forrás: MNL HBML HBFL, XXIII. 535/a 5. d.

Az 1970-es években épülő kockaházak tagoltabbak, több helyiségből álló belső elosztást mutatnak. A korábban az utca vonalával párhuzamosan leginkább két részre osztott házbelső

²⁵ A tanyákról a városba áramló népesség házhelyigényeinek kielégítése céljából az 1945-ös földosztással párhuzamosan házhelyosztás valósult meg, aminek eredményeként létrejött a város nagykörútján kívüli területen északra az Újházhely nevű településrész. A migrációs folyamatok hatására a város e részére az 1960-as évekig költözött, általában rossz anyagi helyzetben lévő, korábban tanyai lakosság csak kezdetleges, kunyhószerű, legrosszabb esetben földházat, jobb esetben szoba–konyha–kamra felosztású új stílusú parasztházakat tudott építeni. A szegregációval is veszélyeztetett terület sokáig a település legszegényebb övezetének számított, illetve a helyiek napjainkban is leginkább a szegénység képzetét társítják a város e részéhez. Az Újházhely kialakulásával, fejlődéstörténetével kapcsolatban lásd: Kutasi 2019; Kutasi 2020.

immár három párhuzamos részre tagolódott. A legnagyobb harmadot, szinte a ház belső területének felét az utca felőli két szoba töltötte ki. E szobákat is gyakran építették átjárhatóvá, vagyis ajtóval választották el általában azért, hogy nagyobb családi összejövetelek alkalmával megfelelő méretű teret tudjanak kialakítani. Emellett a második egységben a tervrajzokon előszobaként megnevezett hosszú folyosó található, melynek elején a bejárat, végében a fürdőszoba, vagy ritkán a spájz került kialakításra. A kert felőli házoldalon a kamra, konyha és vagy az étkező, vagy ehelyett még egy kisebb szoba (*félszoba*) volt megtalálható. Ennek a belső elrendezésnek eredményeképpen a családtagok privát tere megnőtt és az egymástól történő akaratlagos szeparáció megvalósulhatott. A gyermekek részére a külön szoba igénye, a gyerekszobában történő tanulás szerepe nőtt, valamint a kamaszkorúak által vágyott magánélet megélésének lehetősége megteremthetővé vált.²⁶ Az 1960-as, 1970-es évek mindennapjainak alapvetően része volt a társadalmi és gazdasági szempontból elveszített privát szféra visszaszerzésére törekvés, melynek érzete mikro szinten a családi házban valósulhatott meg.²⁷

6. kép. Az 1970-es években jellemző kockaház-típus egyik jellemző variánsa (1973)

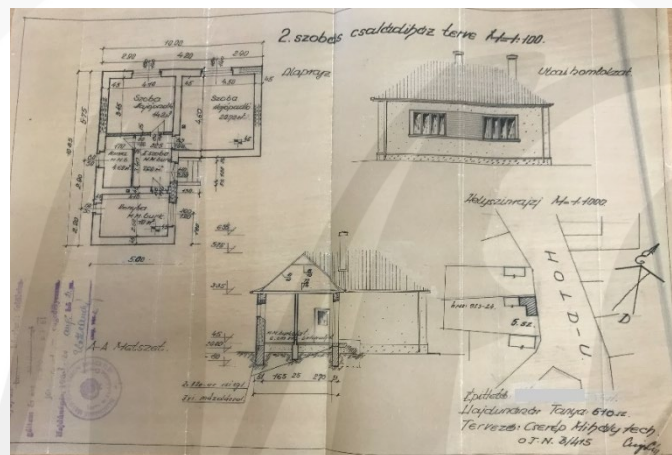
Forrás: MNL HBML HBFL, XXIII. 535/a 65. d.

Utcafépi szempontból a kockaházra emlékeztető, a hagyományos hosszúháztól eltérő formavilággal rendelkező, mintegy „hiányos kockának” is tekinthető háztípus az L alakú ház. E típus látszólag a kockaház és a hosszúház közötti átmeneti szakaszban maradt meg. A téralakítás is erre az átmeneti állapotra emlékeztet, hiszen az L alakot eredményező szoba nélkül a legtöbb ilyen variáns az új stílusú parasztház térrendezését (szoba–konyha–kamra) tükrözi,

²⁶ Kovács 2017: 152.

²⁷ Valuch 2008: 59.

azonban a plusz egy utcafronti szobával a kockaházra jellemző modern homlokzatot mutat. Az L alakú házak a melléképületekkel történő bővítések szempontjából is a hosszúházakhoz hasonló lehetőségekkel, „adottságokkal” rendelkeztek, hiszen lehetővé tették a hagyományos tendenciákat, vagyis a folytatólagos beépítést akár közvetlenül a ház folytatásaként. Ellenben a kockaházak önmagukban lezárt egységet alkotnak, a kocka alaprajz és a sátortető kizárja a folytatólagosság lehetőségét, további bővítésük is mind feltűnő bővítmény, a melléképületek nem tudnak a ház szerves részévé válni.²⁸

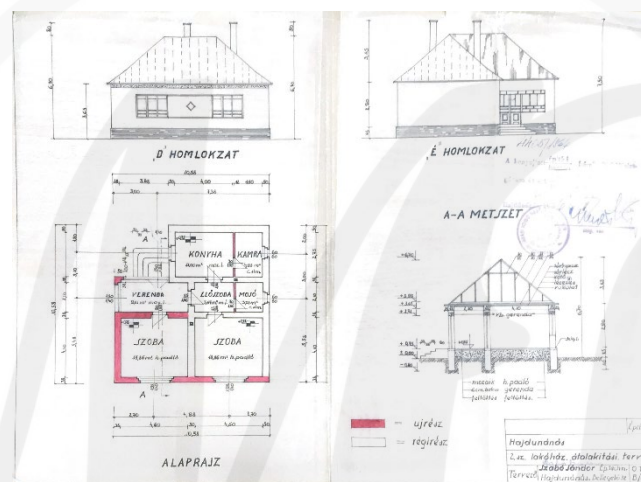
7. kép. Eredetileg L alakú ház alaprajza (1963)
Forrás: MNL HBML HBFL, XXIII. 535/a 20. d.

Az újonnan épített kockaház jellegű családi házak (kockaház, álkocka-ház, L alakú ház) létrehozása mellett jellemző volt a már meglévő hosszúházak belső és külső átalakítása, toldása. A bővítések többféleképpen történtek, de az általam bemutatott típus létrehozása általában az utca vonalára merőlegesen épült hosszúház utcafronti végéhez toldott szoba helyiséggel, L alakúvá alakításával valósult meg. Az átalakítás során a legalább két szobás lakóház kialakítására törekedtek, mely lehetővé tette az együtt élő két generáció „különválását”, a kényelmesebb lakáskörülményeket.

A toldás után létrejött házak utcafronti oldaluk megjelenésében a kockaházakhoz hasonlóak lettek, hiszen az ablakok méretének növelésével, háromosztatú nyílászárókkal és a tető két oldali kontyolásával a kockaházak homlokzatot érték el. Eddigi tereptapasztalatok alapján a bővítés módjának elsősorban praktikus okai voltak, és nem az időszakban presztízsértékkel bíró kockaházakra jellemző kialakítás élvezett prioritást. A megkérdezett

²⁸ Tóth 2010: 6.

építetők, átalakítatók elmondásai alapján nem a tudatos divatkövetés motiválta őket a kockaházak homlokzat elérésére, csupán a praktikus térkihasználás, térformálás eredményezte, hogy a parasztház, mint hosszúház az utcafronti oldalon történő bővítéssel a kockaházakra hasonlított. Az építetők indirekt tevékenysége ennek ellenére szakított a hagyományos formákkal, és akaratlanul is hozzájárult a hagyományos utcaképek és végső soron a településképek megváltásához.

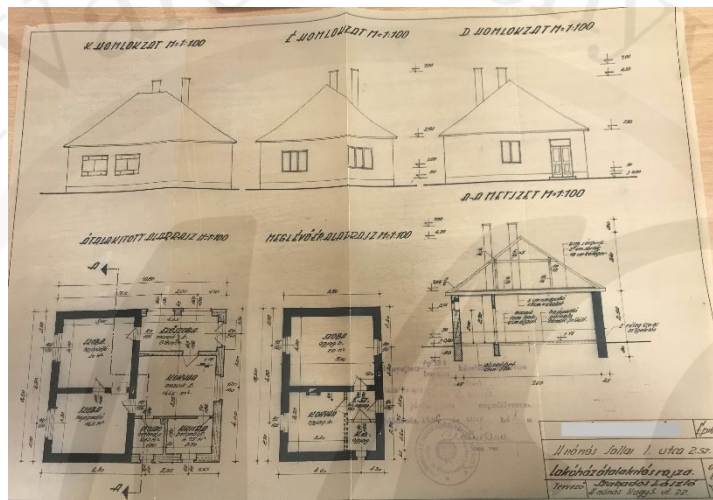

8. kép. Hosszúház L alakúvá alakítása (1966)
 Forrás: MNL HBML HBFL, XXIII. 535/a 16. d.

A parasztház alaprajzának „megduplázására” utaló építési tervdokumentációk a kockaházak létrehozásának egy további lehetőségét jelzik. Ilyen kivitelezésre csekély számú terv áll rendelkezésre, hiszen általában a régi, elavult parasztházakat teljes egészében elbontották és új házat építettek a helyére. A bontás során felszabadult megfelelő minőségű építőanyagot, például a vályogtéglákat az új ház, vagy a melléképületek építésekor újra felhasználták. Az átvizsgált források szerint a „duplázás” során gyakran bizonyos szintű belső átalakítás is jellemző annak érdekében, hogy a szükséges méretű belső tereket újraalkossák. A külső falak egy részének újrarakására akkor került sor, ha a fal nem megfelelő állapotú, esetleg sérült vagy nyers volt. Minden esetben átalakításra került azonban az ablak, főként az utcára néző szobák ablakainak méretét növelték meg, illetve ez esetben három osztatú duplaablakra cserélték a régi ablakokat.

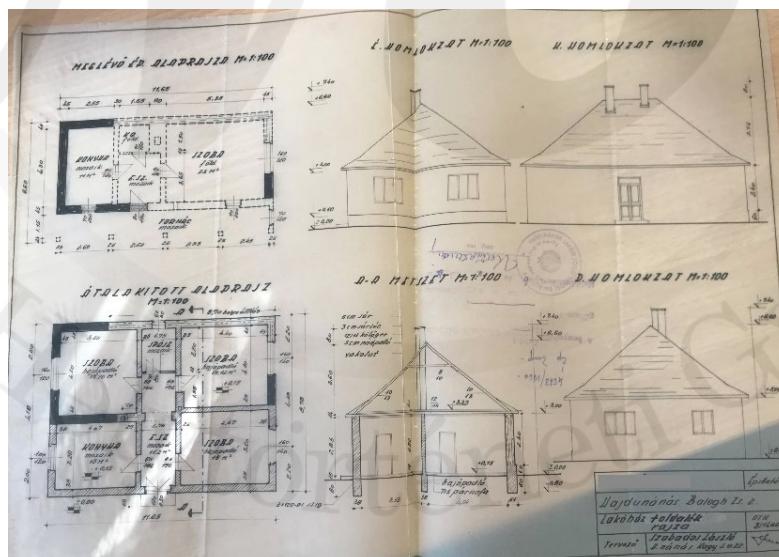
A 9. képen látható bővítés után az 1950-es évek végétől az 1960-as évek végéig jellemző, korábban kétsoros elrendezésű kockaház-variánsként bemutatott típus alakult ki. A

10. képen a toldás során értelemszerűen megszűnt a ház hosszanti oldalán végigfutó tornác is, így az átalakítással az 1970-es évek leggyakoribb kockaház-variánsára emlékeztető házat hoztak létre. A parasztház duplázásaként leírt házbővítési struktúrák során végül a korábbi hagyományos háromosztatú parasztházból egy modern – bár fürdőszobát még nem minden esetben tartalmazó – variáns alakult ki.

9. kép. Parasztház „megduplázásával” létrehozott kockaház (1966)

Forrás: MNL HBML HBFL, XXIII. 535/a 31. d.

10. kép. Parasztház „megduplázásával” létrehozott kockaház (1966)

Forrás: MNL HBML HBFL, XXIII. 535/a 30. d.

ÖSSZEGZÉS ÉS KITEKINTÉS

A kockaház-jelenség megismeréséhez és megértéséhez vezető egyik út a háztípus létrehozásának és a típusba sorolható variánsok alaprajzainak vizsgálata, mely a levéltárakban megtalálható építési tervdokumentációk segítségével lehetséges. A részletes forráselemzésen alapuló vizsgálati módszer segítségével a háztípus műszaki adatain túl a településen előforduló leggyakoribb variánsok is meghatározóak, ezen keresztül pedig a település épületállományának változását, kicserélődését a háztípus alaprajzainak szintjén vizsgálhatjuk.

Egy településen megtalálható háztípusokkal kapcsolatosan teljes képet akkor kaphatunk, ha nemcsak a házat, hanem az azt építő és a benne élő embert is vizsgálat alá vonjuk. A kockaház, mint jelenség általánosan és pontosan leginkább az adott közösséget érintő különböző – leginkább társadalmi, gazdasági, politikai – jellegű változások fizikai megnyilvánulásaként értelmezhető, e háttér folyamatokat figyelembe véve és hatásukat vizsgálva írható le. A háztípus 1950-es évek végétől tapasztalt széles körű elterjedése többféle okra vezethető vissza. Eddigi tapasztalataim, vagyis az építetők generáció tagjaival készített interjúk szerint leggyakrabban nem maguk az építetők, hanem főként a tervezők szorgalmazták a kockaházak építését. Újszerűsége, divatos megjelenése és komfortossága miatt az építetők is elégedettek voltak a kockaházzal. Többek között a lakóház megteremtésén keresztül igyekeztek alkalmazkodni a divathoz, a többséghez, a többségi magatartáshoz és fogyasztási mintákhoz, valamint a modern szemlélethez. Jellemzően a tetszetős építészeti mintákat, megoldásokat igyekeztek egymástól „ellessni” és hasonlóan kivitelezni, ami szintén eredményezhette azt, hogy a településen az építkezés bizonyos szegmenseit illetően sok hasonló megoldással találkozhatunk az adott időszakban. Ezáltal országos viszonylatban a kockaházak esetében is kimutathatók regionális különbségek, vagy hasonlóságok.²⁹

Az építkezés szabályozását nagyban meghatározó politikai vezetés, a helyi tanács végrehajtó bizottságának műszaki osztálya és a tervezők egyaránt az új, modern és főként városidegen típus alkalmazását ajánlották, de alapvetően nem volt kötelező a kocka alaprajz és a sátortető alkalmazása.³⁰ Ennek ellenére bizonyos esetekben mégis behatárolták az adott helyzetben, adott telekre építhető háztípust. A kockaházak építkezés esetében megállapítható tehát bizonyos fokú felülről érkező rákötelezés is, például Hajdúnánás viszonylatában az 1967-

²⁹ Tamáska 2021: 27.

³⁰ Kovács 2017: 106-113; Kovács 2021: 173-177.

es belvízkáros házak esetében, melyek helyére előre meghatározott, kockaházak tervrajzok közül választhattak az építettek.³¹

A korszakot jellemző építkezési viszonyok részletesebb megismerése, és a lehető legpontosabb kép tehát az építettek által, a lakóházzal és a lakáshoz jutás körülményeivel kapcsolatos tapasztalataikon keresztül formálható. E folyamat leginkább a korszakot érintő társadalomkutatás, életmód- és mentalitásvizsgálat után írható le, mely további kutatás tárgyát képezi.

HIVATKOZÁSOK

Bali János

- 2012 A lakóház és a lakóudvar változása Hetés falvaiban. In Marx Mária (szerk.): *A kódisállástól a kockaházig és tovább...* 35–78. Zalaegerszeg: Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága

Harkai Imre

- 1995 *Házrendszerek és szerepük a magyar népi építészetben*. Budapest: LaVik 1992 Grafikai és Szolgáltató Bt.

Harkai Imre – Klamár Zoltán

- 1997 *Adorján népi építésze*. Kanizsa: Cnesa

Ispán Ágota Lídia

- 2021 Modern házak népi építészeti környezetben. In Tamáska Máté (szerk.): *Kockaház. A 20. század vidéki háztípusa*. 149–168. Budapest: Martin Opitz Kiadó

Kovács Zsuzsa

- 2017 *Kockaházak. Egy háztípus és benne egy falusi életforma felderítése Zala megyében a 20. század közepétől napjainkig*. Doktori (PhD) disszertáció. Budapest: Eötvös Lóránd Tudományegyetem. Történelemtudományok Doktori Iskola
- 2021 Kockaházak Zala megyében. In Tamáska Máté (szerk.): *Kockaház. A 20. század vidéki háztípusa*. 169–184. Budapest: Martin Opitz Kiadó

³¹ Tanulmányában Sári Zsolt a Tisza-menti árvízkáros házak helyreállítására szervezett akciók példáján vázolja fel a vidéki épületállomány helyrehozására tett központi kísérleteket. Sári 2021: 139-140.

Kutasi Imre

- 2019 Határhasználat, tagosítás, tanyásodás – A téma percepciója a történeti szakirodalomban és a folyamatok bemutatása Hajdúnánás példáján. In *Új Nézőpont*. VI. 1. 59–81.
- 2020 Hajdúnánás városfejlődésének vizsgálata a 20. században, különös tekintettel az Újházhelyre. Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Néprajzi Tanszék szakdolgozat. Elérhető: hdl.handle.net/2437/284906

Perényi Tamás

- 2021 Mintatervek és kockaházak. In Tamáska Máté (szerk.): *Kockaház. A 20. század vidéki háztípusa*. 99–107. Budapest: Martin Opitz Kiadó

Rácz György

- 1946 *A korszerű parasztház*. Budapest: Sarló Könyvkiadó

Roters, Katharina – Szolnoki József

- 2021 A magyar kocka. In Tamáska Máté (szerk.): *Kockaház. A 20. század vidéki háztípusa*. 53–66. Budapest: Martin Opitz Kiadó

Sári Zsolt

- 2021 Kádár-kocka: presztízs és szimbólum. In Tamáska Máté (szerk.): *Kockaház. A 20. század vidéki háztípusa*. 129–148. Budapest: Martin Opitz Kiadó

Tamáska Máté

- 2008 Kockaházat a Skanzenbe? Az utóparaszti háztípus helye a vidéki házfejlődésben. In Sipos Balázs (szerk.): *Múltunk*. LIII. 3. 98–108.

Tamáska Máté (szerk.)

- 2021 *Kockaház. A 20. század vidéki háztípusa*. Budapest: Martin Opitz Kiadó

Tóth Zoltán

- 2010 Melyik ház a „kockaház”? Mit mond a művelt középosztály egy munkásháztípusról? In Czoch Gábor (szerk.): *Korall*. XI. 40. 5–44.

Valuch Tibor

- 2008 Csepel bicikli, Caesar konyak, Symphonia, Trapper farmer. A fogyasztás és a fogyasztói magatartás változásai a szocialista korszakban. In *Múltunk* 2008. 3. 40–59.

Zuh Deodáth – Hausmann Cecília

- 2021 Kocka vagy modern? Történeti-módszertani megjegyzések a „kockaház”-jelenség kutatásához. In *Kockaház. A 20. század vidéki háztípusa*. 67–86. Budapest: Martin Opitz Kiadó

FORRÁSOK

Az 1980. évi népszámlálás adatai. Hajdú-Bihar megye számlálókörzeti és külterületi adatai. 9.a kötet. 1981. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal

Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Hajdúböszörményi Fióklevéltárban Hajdúnánás Városi Tanács Ipari és Műszaki Osztályának (1953-1978) iktatott iratai. XXIII. 535/a 1-66. d.

Magyar Közlöny 1955. március 26. 36. szám. 207-216. A város- és községgazdálkodási miniszter és a pénzügyminiszter 1/1955. (III. 26.) V. K. G. M. számú együttes rendelete

INTERJÚK

M. A. interjú. Készítette: Barna Anita, Hajdúnánás, 2022. 07. 12.

M. E. interjú. Készítette: Barna Anita, Hajdúnánás, 2022. 07. 12.